

<https://doi.org/10.46793/KOP25.423M>

Вишња Мићић,¹
Ђорђе Јанковић²

*Универзитет у Београду, Факултет за образовање
учитеља и васпитача, Београд, Србија*

Монахиња Нина (Неранцић)

*Манастир Градац,
Србија*

КАКО МАНАСТИРИ ПРИЧАЈУ ПРИЧЕ

Сажетак: У раду се износе могуће стратегије истраживачког упознавања српских средњовековних манастира прилагођене деци предшколског и млађег школског узраста. На примерима се илуструју могућности упознавања занимљивости из живота ктитора и историјских прилика у којима је манастир настајао, истраживања манастирског простора и конструисања прича које чувају материјални трагови прошлости, разумевања манастирских икона и фресака кроз библијски наратив са којим кореспондирају, имајући у виду да се сваки од ових приступа може прожимати стваралачким учешћем као највишим нивоом дечјег суделовања у процесу.

Кључне речи: образовање, културно наслеђе, деца, икона, фреска.

Рад је инспирисан (студентским) стручним екскурзијама које је у оквиру предмета Историја српске културе (касније под називом Српска култура у европском контексту) на Учитељском факултету у Београду организовао професор Александар Јовановић.³ Свака од тих екскурзија

¹ visnja.micic@uf.bg.ac.rs
<https://orcid.org/0000-0002-1743-2243>

² djordje.jankovic@uf.bg.ac.rs
<https://orcid.org/0000-0003-4450-4991>

³ Професор Јовановић је водио и изборни предмет Тумачење Библије, који су студенти полагали у амбијенту манастира Студеница и Соко, подно Соко-града.

била је пажљиво припремана тако да у пуном смислу обухвати два аспекта упознавања манастира – сазнајни и васпитни. Специфична организација посета, брижљиво припремани информативни и књижевни прилози, поклон-књиге, али и прилика за упознавање (монашког) живота манастира отвара је могућност да васпитни аспект за учеснике путовања буде дводимензионалан – с једне стране, кроз неговање националног идентитета личности и, с друге, кроз учешће у духовној изградњи. Вођени тим духом, као учесници тих путовања, покушаћемо у раду да предложимо стратегије припремања обилазака средњовековних српских православних манастира, с намером да они буду приступачни деци предшколског и млађег школског узраста. Рад је намењен родитељима, учитељима и васпитачима. Има за циљ да предложи могуће правце припремања обилазака манастира у оквирима васпитно-образовног рада (излети, екскурзије, рекреативна настава) усмерених ка спознавању духовног и културног наслеђа које ће се темељити на дечјем доживљају његових специфичности. Саме стратегије у првом плану имаће културолошко упознавање наслеђа, док је увођење духовне димензије у тај процес у великој мери индивидуално – лично, а требало би да васпитач и наставник и за њега буду отворени, без обзира на лична и верска опредељења и уверења.

Методичко полазиште налазимо у социокултурним теоријама образовања. Као активан учесник сопственог развоја, дете кроз односе са вршњацима и одраслима, у непосредном окружењу, коконструира своја знања и поглед на свет.⁴ Тај процес ће бити успешан уколико су активности које се у тим односима остварују из перспективе детета смислене и значајне (Рансијер 2010, Основе програма 2018, Буђевац / Ковачевић 2020). Подразумеваће да деца у току припремања и саме посете манастиру буду активна, да кроз вођено истраживање (успостављање односа, деловање, закључивање, стваралаштво) долазе до својих аутентичних прича о учењу. Од наставника и васпитача он захтева темељну припрему, која почиње пре поласка на путовање, наставља се у току путовања до манастира, у пуном смислу се остварује у самом манастирском амбијенту, а траје и након повратка. Његов задатак је да припремљене материја-

⁴ Могућност делатног учешћа кроз сопствени доживљај препознајемо у одређеном смислу у православном разумевању улоге верних у цркви. На пример, у току службе сви присутни су позвани да узму учешћа у њој комуницирајући са свештенослужитељем (текст служби, посебно литургијске, представља изразити пример вербалне размене – свештеника и народа Божјег).

ле у тренутку увођења у процес прилагођава конкретним ситуацијама водећи рачуна о односима међу члановима групе, са домаћинима, као и односу према конкретном амбијенту (а не обрнуто). Није згорег истаћи и то да не би требало да иједна посета буде оптерећена применом свих расположивих стратегија, већ да подразумева њихов избор условљен откривањем аутентичности места у односу на побуђена интересовања деце и у складу са њима. Међутим, у иницијалним интересовањима деце вероватно се неће јавити потреба за упознавањем духовног и културног наслеђа. Стога је једна од важних функција васпитачког и наставничког позива иницирање, васпитавање, неговање и култивисање дечјих интересовања.⁵ Други важан елемент је дечја перспектива, која се умногоме разликује од перспективе одраслог. На трећем месту, као резултат процеса, занимаће нас дечји наратив о упознавању манастира (дечја прича о учењу). Требало би да учитељ/васпитач има у виду разлику у перспективи и да усмерава пажњу деце на оне аспекте непосредног окружења који могу бити подстицајни за стварање њихове приче о манастиру.

Ктитори и њихове приче

Средњовековни српски манастири постојање дугују својим ктиторима. Многи од њих су постали светитељи, те је и овај појам важан за разумевање жеље за оснивањем манастира: „светитељ је онај који гради на темељима прошлим, а изграђује здања за будућност” (Јовић 2015: 175). Дечји доживљај посете манастиру можемо започети причом о његовом настанку, о онима који су за њега заслужни, о мотивима изградње и тежњи да трају у времену (до данас, и за нас који се сада, много векова касније, крећемо у том простору). Градитељи манастира и цркава приказани су на ктиторским композицијама у стојећем ставу држећи у рукама текст – свитак даровне повеље – или модел задужбине. „Ктитори, чланови њихове породице и најближи сарадници, били они владарског и властеоског порекла или припадали високој црквеној јерархији, имали су право на ктиторске портрете на западном, јужном или северном зиду својих задужбина” (Стошић 2006: 92). Децу већ у сусрету с том фреском покреће питање *зашто ктитор своју цркву држи у рукама*. На млађем узрасту поставља се и питање пропорција: *да ли ктитор држи макеиу*

⁵ Интересовати се не можемо за нешто о чему ништа не знамо, као ни за нешто о чему знамо све (в. Коцић 1984: 623, Гајић 2000: 113).

или саму *ирађеви*ну. Иако је дечја свест и само питање крајње конкретно, оно отвара простор за будуће метафизичко разумевање присуства ктитора у том храму кроз векове. Овај тип фреске означава принос Христу, Богородици или светитељу коме је црква посвећена. Само грађење цркве усмерено је на богослужење и на његов централни догађај, који се одвија у олтару, где се приносе хлеб и вино за спасење света. Тако је и ктиторско приношење цркве у вези са литургијским приносом.⁶ Ктиторска фреска, затим, омогућава деци, која се као посматрачи налазе унутар цркве, да је сагледају онако како изгледа споља. Тиме најпре имају прилику да та два утиска повежу. Осим тога, цркву на фресци виде у сразмери која је њиховом видном пољу приступачна, што им црква гледана споља због узраста није (не могу целу да је обухвате погледом).⁷ Упознавање са ктиторским фрескама у различитим манастирима, даље, децу може побудити на упоређивање упечатљивих елемената лика (нпр. владарских инсигнија⁸).

Ктитори се, уз остале чланове породице, посебно претке, у појединим црквама сликају и у виду разгранате лозе, својеврсног породичног стабла (Пећка патријаршија, Дечани), што представља још једно место зачудности за децу, које намеће питања за домишљање попут ових: *Зашто су светији људи представљени као да су повезани иранама? Зашто се најстарији предак (родоначелник) налази на дну слике, а не на врху, како се обично (конвенционално) представља?* Исти принцип се може применити при истраживању Лозе Јесејеве – сликовито представљеног родослова Исуса Христа (нпр. у Цркви Св. Ахилија или у Дечанима), који је доступан и у аналогној текстуалној (јеванђељској) форми.⁹ Деца тако

⁶ Уколико се у тренутку посете затекнемо на богослужењу, доживљај ће у својој пуноћи обухватити још и музичке (све службе се певају), па и кореографске елементе. На пример, на литургији мали и велики вход, уздизање свештенослужитељевих руку, јеванђеља, путира, благосиљање и осењивање крсним знаком, приклањање глава. Тај догађај не представља збир наведених чинилаца, већ се он збива као њихово садејство, као заједничко, народно дело – или грчким именом – литургија (λειτουργία).

⁷ Ако желе да нацртају цркву након посете, у њиховом сећању пре ће остати црква са ктиторске фреске него утисак о цркви споља.

⁸ Пажњу деце с искуством похађања више манастира можемо усмеравати на облике владарске круне: *Како изгледа круна првих српских краљева (куиоластиа, византијска)? По чему се разликује од оне какву данас углавном познајемо (ошворене)?* Такав разговор може подстаћи и на истраживање реплика круна српских владара у Историјском музеју.

⁹ Узастопно низање глагола роди („Аврам роди Исака, а Исаак роди Јакова...” – Мт 1: 1–17) из родослова по Матеју ствара менталну слику која уверљиво одговара новим флоралним изданцима на фресци.

сознају да су оснивачи манастира постојали као историјске личности које су живеле у време када су манастири и цркве зидане и осликаване, када се кроз фреске као слике преносила јеванђељска прича. Како истиче Светозар Радојчић (1965: 7), ми смо у средњем веку били један од ређих народа који се изражавао ликовном уметношћу више него речима. Избором уметника – сликара и градитеља и специфичностима које уносе у току свог задужбинарског деловања – ктитори поколењима причају приче и остављају их за будућност. Манастир даље наставља да казује причу кроз духовни и културни живот који у њему траје. Ако узмемо за први пример жену ктитора – краљицу Јелену, открићемо да је она, украшавајући манастир, унела елементе западног градитељства, романоготике¹⁰. Тиме је у изградњу задужбине¹¹ уткала и своју личну причу, јер је долазила из западне културе. „Њено порекло и данас заокупља пажњу не само историчара од заната већ и машту народа у коме ће, рекло би се, завек остати упамћена као *Јелена Анжујска*” (Митровић 2017: 47). Ипак, не треба изгубити из вида чињеницу да она, из великог поштовања према Немањинима, у облику храма и распореду фресака следи студенички програм (задужбине Стефана Немање), у којој је фреска Распећа на западу.¹²

Када деца уђу у манастирски комплекс, враћају се вековима уназад. Сазнају да су управо туда ходали наши светитељи и владари – Стефан Немања, Стефан Првовенчани, Стефан Урош, краљица Јелена, краљ Милутин, краљ Драгутин, Стефан Дечански, кнез Лазар, кнегиња Милица, деспот Стефан Лазаревић и многи други – молили се Богу и говорили радницима како да граде цркву, како да граде конаке, како да се манастир одржава, да је тај простор био простор њиховог битисања, а да смо ми сада ту – на месту на којем се сусрећу прошлост, садашњост и будућност.¹³ Како би деца доживела то да управо она представљају будућност у коју су ктитори били загледи, значајно је да упознају и њи-

¹⁰ На пример, олтарски прозор обликован је са два готичка лука који носе линету са уклесаном трोलисном розетом. Слично је начињен прозор на западној фасади изнад портала.

¹¹ Почетак градње описан је у житију Јелене Анжујске, прве жене о којој је написано житије (Данило II 1935; Данило II 2017).

¹² На ктиторској композицији краљица Јелена држи модел Благовештењске цркве у Градцу заједно са краљем Урошем.

¹³ У појединим манастирима, уз сагласност монаха, деци се могу показати и одређене делатности које постоје: иконопис, дуборез, прављење свећа, бројаница и мелема, вез, ткање, мешање просфора итд.

хове животе. Један од начина је смисаоно и емоционално оживљавање анегдота кроз драмски израз, о чему ће бити речи.

Како подстаћи децу да чују приче?

За пуно доживљавање културног наслеђа нужно је да се оно оствари хронотопски, у сједињењу простора и времена у самом амбијенту храма и његовој околини, живопису и свему што предмети у храму представљају. Сам улазак у манастирски комплекс подразумева прелазак из световне у духовну иконографију. Како би се деца осећала компетентно у простору који њима можда није близак и сасвим јасан, може се почети тумачењем мапе комплекса. Тако би први изазов за децу било сналажење у манастирском простору и откривање објеката које уочавају и око себе и на мапи.¹⁴ Стваралачки наставак било би доцртавање елемената које деца сматрају релевантним за мапу, а којих на њој нема. Тиме се постиже свесно посматрање и заинтересовано уочавање односа међу уоченим објектима. Могуће методичке приступе овом задатку илустроват ћемо предлозима за упознавање манастира Манасија.

Заинтересовано уочавање елемената би се могло подржати поделом картица на којима су приказани детаљи из манастирског комплекса (прилог 1). Дете добија задатак да у простору око себе пронађе оно што види на слици (остаји трпезарије, кула, звоник, под припрате, чесма, споредни улаз итд.) Следећи ниво овог задатка је уцртавање њиховог места у сведену мапу (прилог 2). Овим се интегрисано ангажују различите дечје способности: сналажење у простору, читање мапе, симболичко представљање уочених објеката, разумевање односа међу елементима у простору, а затим и у равни, упоређивање, размишљање о пропорцијама.¹⁵ Свако решење требало би да подразумева благовремену похвалу и поткрепљење одраслог, јер је у истраживачком процесу веома важно да се деца осећају компетентно. На једном плану, ова активност у дечјем доживљају постепено ствара осећање припадања култури и времену са

¹⁴ У манастирском амбијенту тражиће: порту, пирг, остатке зидина, тајне пролазе, пећине, испоснице, конаке, споменике, стећке и друге за децу тајанствене објекте који могу побудити интересовања и жељу са суделовањем у истраживању простора, а тиме и културног сећања.

¹⁵ Зависно од расположивог материјала, могао би се упоређивати садашњи изглед манастира са изгледом у прошлости посматрањем старих фотографија, као и фотографија пре и након реконструкције (малтерисања фасаде и сл.).

којим се оваквим приступом тек успоставља контакт. Но, само трагање и сналажење на мапи не укључује увек и конструисање смисла, већ је више усмерено на превазилажење страха од непознатог и побуђивање интересовања за његово откривање. Овде би улога наставника/васпитача била да пружи одговоре на евентуална питања која се у процесу јаве, уместо унапред припремљеног излагања у коме се очекује да дете упије оно што пасивно слуша. Циљ је подупирање радозналости и иницијативе за сазнавањем, стварање несклада између познатог и непознатог, чиме се побуђују интересовања за упознавање места која бележе занимљиве анегдоте. Посебну драж у овом процесу има одлагање одговора, прикривање решења, васпитачево/учитељево (чешће симулирано) незнање и намера да се заједно са децом открије одговор (в. Рансијер 2010).

Истраживање простора даље се може развијати ка откривању смисла и стварању приче. Поступно би требало усложњавати задатке, па је за сваку фазу вођења васпитно-образовног процеса потребно бирати узрасту најприступачније садржаје. Овде је важно имати у виду да за дечји доживљај света неће увек бити релевантне чињенице које су од пресудног историјског значаја. Полазни критеријум нашег избора грађе требало би да буде усмерен на оно што се може повезати са дечјим искуствима и знањима. Бираћемо чињенице које су подстицајне за замишљање, одигравање и допуњавање историјског наратива – актуелизовање сазнатог кроз дечје делање. Интересовања ће ићи ка анегдотама које се одликују херојством, својеврсном тајанственошћу и могућношћу да се у ток приче укључе елементи неочекиваног, уз напетост, драмски сукоб и хумор. Зато и сам процес треба да буде отворен за увођење и разматрање дечјих претпоставки и предвиђања, домаштавања, (ре)конструисања дијалога међу историјским личностима чије приче треба истражити. Сам историјски наратив већим делом конструише се на претпоставкама које проистичу из доступних чињеница – настаје као резултат заузимања различитих перспектива, те је отворен за критичке допуне и друге облике преиспитивања. У постструктуралистичким промишљањима историја је управо и виђена као прича о прошлости, која се увек прича са неким циљем, где онај који прича поставља догађаје у узрочно-последични однос. Другим речима, догађаји јесу објективни, али је њихово историјско приказивање и повезивање у ствари нарација и донекле фикција (в. Марчетић 2009: 23). Зашто онда овакав, интуитиван ток сазнавања не бисмо симулирали и у раду са децом? Истраживачки процес у самом комплексу могао би се осмислити на сли-

чан начин. Најпре учинити доступним одређене чињенице и фрагменте познатих анегдота, тако да деца стекну утисак да су их сама открила. Могу се донети мултимедијално или као штампани и рукописни записи, мапе или слике на цедуљама које ће бити сакривене у одабраном, обезбеђеном делу комплекса тако да их деца пронађу и из њих нешто сазнају (директно – читањем, или индиректно – уз помоћ васпитача). На основу откривених појединости децу треба усмеравати да, повезујући их, сама доносе закључке. Тиме учитељ/васпитач престаје да буде једини извор сазнања, што је пут ка децјем истраживачком осамостаљивању (в. Основе програма 2018 и Правилник о стандардима компетенција 2018). У том процесу, посебно на предшколском узрасту, могу се јавити предлози који садрже фантастичне елементе утемељене на децјим незрелим представама и теоријама о свету. Веома је важно саслушати их и прихватити – узети за полазиште које треба испитати. У току откривања припремљених појединости неопходно је пратити и усмеравати процес њиховог повезивања, претпостављања, извођења закључака, аргументовања и подстицати сваки облик слободне драмске игре (в. Бојовић 2010: 30–33). На најмлађем узрасту ток истраживања подразумеваће и препуштаће слободној игри. Увођењем у игролику имагинацију и учешћем у конструисању и реконструисању догађаја, деца постају део колективног сећања. На пример, једна од радионица која се одржава у манастиру Градац у оквиру манифестације „Дани краљице Јелене” подразумева драмско упознавање различитих улога ктиторке – краљица као мајка, жена, свекрва, владарка, градитељка, монахиња и светитељка. Луткарски перформанс *Кад цроцвеша јорјован*, заснован на анегдоти о долини јоргована, био је резултат такве радионице (прилог 3). Кроз стваралачки рад – припремање костима и реквизита, осмишљавање и сценско извођење драмског текста – деца се упознају са приликама у којима су живели градитељи манастира, специфичностима њиховог говора, начином облачења. Тек када постигнемо то да деца тему доживе као своју, релевантне чињенице могу да дођу на ред.

Издвојићемо у наставку излагања један избор чињеница о манастиру Манасија представљених засебно као информације које деца могу да проналазе на фотографијама, кратким видео-записима или цедуљама и покушавају да повежу у причу. У припремању реалног програма ваљало би и из овог избора начинити ужи избор, а консултовати релевантну литературу (в. Симић и Вукадиновић 2018, Павловић 2018: 138–189). Наратив који ће се развијати око изабраних чињеница потребно је до-

датно разрадити детаљима. Зато је важно да учитељ/васпитач располаже одговарајућим знањима, као и да сам буде радознао док се упушта у припрему материјала за иницирање и усмеравање дечјег истраживања: а) ово је наш први манастир-тврђава (*каква је била њеїова улоїа* – најпре треба унети информацију о историјским околностима, а затим довести децу до закључка да је улога била одбрамбена, поред духовне и културне), б) заштићен је двослојним бедемима (*какви су тїо бедери и заштїо су йоїредни манастїиру* – спољашњи и унутрашњи бедеми имали су одбрамбену функцију), в) између бедема налазио се скривени пут (овде је важно отворити дискусију о значењу термина „скривени пут” и дечјим претпоставкама о једном тако тајанственом простору: *чему је тїај йуїт служио* – постоји предање да је у простору између унутрашњих и спољашњих бедема била смештена војска која је чувала тврђаву), г) деспот Стефан Лазаревић је дуго јахао по пределима своје деспотовине док није дошао до закључка да је терен око реке Ресаве право место за његову задужбину, која ће уједно бити и тврђава (*какав је тїо тїерен и заштїо је важно да буде тїакав* – кршевит и неприступачан за прилаз непријатељске војске), д) тврђава је сачињена од већег броја кула (*колико је кула у тїврђави манастїира Манасїја* – једанаест), ђ) највећа, најјача, главна кула назива се донжон (*їде се она налази у комїлексу, а їде на майї*), е) донжон кула била је последња линија одбране (*заштїо даш она* – у њој је био смештен владар), ж) звали су је и Деспотовом кулом, а постоји предање да му је служила као место за размишљање¹⁶ (*ако је десїоїт Стїефан имао једно тїакво тїајанствено местїо за размишљање, орїанизовао йрейисивање и йревођење књиїа, каква је личностї дїо* – витез, ратник, песник, филозоф, високо образован човек),¹⁷ з) манастир има два имена – Ресава и Манасија (*оїїкуда назив Ресава* – Ресава је назив реке која окружује тврђаву), и) деспот Стефан Лазаревић је основао ресавску школу – центар за превођење и преписивање књига – посвећен једној од основних византијских вредности – култури, сматрао је да је недостатак образовања несрећа за људско друштво (*који је дїо смисао тїе школе* – у његово време није било паметних телефона, рачунара, штампача, фотокопир-апарата и ово је био једини начин да се развија просвећеност,

¹⁶ Уп. Марковић 2006: 126.

¹⁷ Уколико се интересовање деце усмери ка упознавању биографије деспота Стефана Лазаревића, учитељ/васпитач може консултовати и његово житије из пера Константина Филозофа (1989: 87).

а не само пуко описмењавање)¹⁸, ј) у ресавској школи била су превође-на и преписивана дела византијског историчара Константина Манасије (*ошкуда манасџиру друго име Манасија* – због велике посвећености очувању културног и историјског наслеђа, а пре свега због изузетног беседничког дара, један од преводилаца из ресавске школе је деспота Стефана Лазаревића назвао „другим Манасијом”; Стојановић 1902: 71 и Павловић 2018: 181), к) зграда преписивачке школе је некада имала спрат (*доњи део је касније ѿреуређен у ѿриезарију, а шџа је било на ѿрњем сџрашју* – библиотека).¹⁹

Улазак у храм

Следећа фаза истраживања, премда се редослед може мењати, била би посета цркви и истраживање њене унутрашњости. На самом улазу деца примећују да у храму, као месту сусрета овоземаљског и оностраног, влада тишина која одише вечношћу.²⁰ Сав тај простор је стран, зачудан, јер упућује на реалност која „није од овога света” (Јн 18:36). То су карактеристике амбијента које могу учествовати у почетном доживљају тајанственог које ваља откривати. Редослед откривања основних делова цркве при проласку кроз њу – *ѿриѿрашџа, наос* (лађа/брод) и *олџар* – упућује на њену упереност према истоку, што деца могу и огледно утврдити коришћењем компаса. Важност тога смера (запад–исток) може се навестити постављањем питања о асоцијацијама везаним за стране света и деловима дана у којима сунце на одређеном месту видимо (нпр. *Када се сунце јавља на истџоку? Након чеџа долази?*). Тиме се отвара могућност откривања да је у цркви *Исџок* један од епитета Исуса Христа. Упереност према светлости увиђа се и кроз различиту осветљеност припрате у односу на брод цркве и олтар. Сама подела цркве на припрату,

¹⁸ Преписивачка делатност се у децјем искуству може оживети и кроз онеобичавање материјала познатих деци: нпр. писање гушчијим пером уз умакање у мастило, на материјалу налик на пергамент.

¹⁹ Своје истраживање деца могу обогатити и разговором са монасима, о темама које их посебно занимају. Понуђени низ чињеница може се даље проширивати и продубљивати.

²⁰ Управо спој првих опажаја до којих дете долази ступајући у храм – атмосфера мира, висина и велелепност грађевине, заостали мирис тамјана – ствара код детета зачудност, која је иманентна црквеном простору и заснована на другачијем, божанском начину постојања.

наос и олтар одговара подели времена на старозаветно, новозаветно и будуће. Старозаветно време (~ припрата) Св. Максим Исповедник метафорично назива *сенком*, новозаветно (~ наос) *иконом*, а будуће Царство Божје (~ олтар) *истином*. Јаки доживљај висине куполе и уопште висине цркве (посебно у нпр. Манасији) може се усмерити на разговор о томе зашто су цркве тако високе, зашто је купола посебно висока, зашто је полукружног облика, у чему се може пронаћи или наслутити жеља да се земља што непосредније (физички) повеже са небом и човек са Богом.²¹

Једно од питања које се намеће у току упознавања делова цркве свакако се односи на назив централног дела цркве – наоса: *зашто се зове брод ако није на води и ако се не креће*. Слично увиђању метафоричних представа (нпр. при расклапању загонетке), дете се овим питањем, које нуди *контрар* аргументе за виђење цркве као брода, позива да дође до дела значења (или асоцијација) речи *брод* које се односи на путовање, усмереност, стабилност.²² Питање се може довести у везу са старозаветном причом о потопу, тј. грађењу Нојевог ковчега.²³ Телесно спасење малобројних људи у *броду спасења* може се упоредити и повезати са водом спасења (1Пет 3: 20–21), освећеном Духом Светим, у коју се деца погружавају на крштењу.

Упознавање појединости које се налазе у свим манастирима и црквама имаће посебан значај у организованим посетама које укључују обилазак два или више манастира. Може подразумевати запажање поменутих архитектонских елемената, али и постојање карактеристичних фресака и икона: у куполи се слика Христос Сведржитељ, на западном зиду Успење Богородичино итд. Иконостас на царским дверима олтара сваке цркве носи приказ Благовести, догађаја којим почиње хришћанство. Овај је догађај у поетском руху можда најлепше оживљен у стиховима девете песме „Првог канона” Ивана В. Лалића (1997: 195–196)²⁴. Упућивање на поетско тумачење библијске сцене уводи нас у нови истраживачки предео – откривање и коконструисање значења икона и фресака.

²¹ Један пример методичке апаратуре за разговор са децом може се пронаћи у *Православној читаници за њрви разред* (Неранџић и Савковић 2008).

²² Затим се могу подробније истраживати питања куда је тај брод усмерен (просторно и метафизички), које је путовање у питању.

²³ Могућност разраде ове метафоре предложена је у приручнику за верску наставу *Тајанствено путовање* (Илић / Илић 2001).

²⁴ Једна од најлепших песама која поетизује Благовести била је и једна од најдражих песама професора Александра Јовановића.

Икона – прича у сликама

Икона (фреска) је материјално средство изражавања лика/личности и догађаја који упућују на духовну стварност. У западној култури слови као сликовни текст за неписмене, те је њена функција просто педагошка, док за Исток, поред тога, представља и својеврсни медиј, „посредника божанског присуства” којим се освећује све створено (Кунео 2016: 107). Средство је Божјег говора човеку и само један од видова наратива у ком му се Бог открива: „Не чудите се што Бог говори и црквеном уметношћу исто као и кроз јеванђеља” (Јован Дамаскин, према Кунео 2016: 114–115). За разлику од Светог писма, икона нуди и тумачење текста (исто: 110), те стога није само његов визуелни приказ; она је од текста у понечему сиромашнија, а у понечему потпунија. Управо је смер тумачења који својим ликовним средствима покреће икона импулс за наш методички приступ односу између слике и речи. Бирајући фреске и иконе на које ћемо деци посебно скренути пажњу, предност ћемо дати оним на којима су приказани односи међу фигурама и покрет који сугерише нарацију.²⁵ Овде треба имати у виду да се децје упознавање значења и језика иконе и фреске неће подударати сасвим са научним и да је нужно приступити му на што једноставнији начин, а притом га не банализујући. Такође, имајући у виду комплексност тумачења фреске, тешко је претпоставити редослед по којем ће се конкретно истраживање овог аспекта манастира одвијати. Уколико путовање подразумева посету двама или више манастира, можемо се усмерити ка упоређивању фресака које осликавају исту причу а налазе се у различитим манастирима. Децу ћемо у том случају покренути на уочавање сличности, разлика и специфичности сваког приказа, најпре у садржинском смислу (на пример, *да ли је у њриказу Христивој рођења њклоњење мудраца њрисујно као део композиције или као засебна њредсјава*)²⁶. Једна од најинтригантнијих стратегија

²⁵ На пример, у Манасији је упечатљива динамична фреска Светих ратника. Прикази постања и страшног суда, али и догађаја из Христовог живота приказани су понегде низом слика којима се дочарава хронологија у библијском наративу. Овде треба додати и запажање да приликом посете манастира деца гаје посебна интересовања за уочавање биљног и животињског света (рибе у представи Богојављења, гавран изнад Св. Илије, во и магарац на Рођењу Христовом, постање, Нојева барка и др.), које треба поткрепити одговарајућим окосницама библијске приче и подстицајима за конструисање смисла.

²⁶ Децјем оку, уколико је искуством поступно калибрисано на опажање језика иконе, пријемчиво ће бити и изражавање односа према стилу којим је икона насликана, на

дечјег упознавања фреске је покушај реконструисања оштећења на основу истраживања библијске сцене која је на њој приказана. Најинтригантнија је зато што позива децу на решавање реалног проблема – трагања за оним што недостаје. Једна таква фреска налази се у Манасији и представља *Свадбу царевој сина* (прилог 4): „баш онај моменат из Матејевог јеванђеља кад је цар изашао да види госте и угледао *онде човека неодучена у свадбено рухо; и рече му: њријатиелу, како си дошао амо без свадбеној руха? А овај оћуша*” (Павловић 2018: 170). Ова сцена није случајно осликана баш у деспотовој задужбини. У његовим списима и повељама присутан је средњовековни манир да ктитор, Високи Стеван, пореди себе са недостојнима. Он се тим самоунижењем у ствари уздиже и овенчава славом (исто). Део композиције на коме је представљена та званица, нажалост, оштећен је. Задатак који бисмо могли да поставимо у раду са децом било би, с једне стране, тумачење витешког манира, а с друге, доцртавање дела фреске (на фотографији) претпостављањем места на коме се лик „недостојног” налази, положаја његовог тела и начина одевања. Други правац упознавања оштећених фресака, осим доцртавања, тицао би се и откривања узрока оштећења. На пример, постоје различита предања о оштећењима на фресакама краља Милутина и краљице Симониде у Грачаници, која се могу заједно са децом преиспитивати. Један смер било би упознавање паганског веровања да ће се конзумирањем малтера оздравити.²⁷ Други смер разоткрива претпоставку о намери Арнаута да униште фреску, о чему нема историјских потврда.²⁸

пример, уочавање доминантно византијског из средњовековних манастира наспрам живописнијег барокног из цркава грађених у 18. и 19. веку, какве су, рецимо, београдска и новосадска Саборна црква. Но, пре него што се до таквог искуства дође, дете се може усмерити да упореди детаље из различитих представа једног типа композиције. На пример, крунисање Милутина и Симониде у Грачаници наспрам *Крунисања цара Душана* Паје Јовановића, кроз питање *ко на слици крунише краља Милутина* – анђео, по Христовом благослову, *а ко цара Душана* – није приказано. Таквим истраживачким путем водимо децу ка откривању тежњи српских средњовековних владара и уметности коју су они неговали тежећи вези са божанским и опредељењу за Царство небеско.

²⁷ Према Чајкановићу (1974: 32), ово је пример теофагије, где „примитиван човек покушава да кроз уста, једењем или пијењем, унесе у себе снагу божанства”, што у овом случају представља испијање малтера са фреске (заједно с водом).

²⁸ Друга повест о оштећењу фреске, на којој је приказана Симонида, опевана је у песми Милана Ракића: „Ископаше ти очи, лепа слико!”. Иако догађај са Арнаутом који боде очи лику краљице није историјски потврђен, Ракићево обраћање фресци, могло би се прочитати као подстицај за истраживање порекла оштећења.

Даље би се по узору на Јована Дамаскина и његово изражавање захвалности кроз додавање треће руке Богородици Тројеручици, радионица могла посветити качењу на икону нечега на чему би деца сама желела да захвале Богу.²⁹ Ликовни израз подстакнут иконом/фреском може бити у дечјем стваралаштву подржан упознавањем различитих техника: сликање, колаж, мозаик итд. (прилог 5). Могло би се кренути од истраживања икона које деца имају у кући или фресака и икона које су у некој од ранијих посета цркви на њих оставиле јак утисак. Искуства и сећања, затим, узимају се као повод за читање библијских прича и избор фресака које ће се у манастиру приликом посете тумачити. У штампаној форми доступан је низ збирки библијских текстова за децу. Оне су опремљене тако да адаптирани текст прожимају илустрације (Соколов 2017, Попов 2013, Давидова 2007, Дечје јеванђеље 2006) или су уобличене у форму стрипа (Хот и др. 2007).

Могућност истраживања односа између библијског наратива и иконографије приказаћемо на примеру старозаветне приче о Св. Илији и његовом лику на фресци. Овај светитељ деци може бити познат из народног предања – у њему Илија има истакнуту и сликовито формулисану функцију громовника, владоца „атмосферског неба“³⁰, чији су израз бурног расположења муње и громови. Повест пак која слика житије старозаветног пророка (3Цар 17–19, 4Цар 2) није у основи скопчана с тим аспектом његовог лика, већ приказује Илију као чудотворца који умножава храну, васкрсава удовичиног сина, од Бога измољава огањ, раздељује воду надвоје огртачем; као пророка који предсказује сушу, смрт цара и царице; као етичког оријентира који укорава цара због идолопоклонства. Због свега тога даровано му је да, уместо смрти, буде „узет на небо“.

Од наведених биографских епизода, које све – по развијености фактуре и живости догађаја – завређују да буду део дечјег штива, мало која се у храмовима изображава иконографски. Поред двеју које ћемо описати, у Дечанима се, изузетно, налази и представа *Св. Илија сече њаве*

²⁹ Више о постанку и значењу иконе Богородице Тројеручице видети у Манић 2021: 85–86.

³⁰ Ова функција представља християнизацију старословенског бога Перуна (Кулишић и др. 1970: s. v. *дої*). Св. Илија се у предању везује и с двама познијим, новозаветним светитељкама, Марином и Маријом Магдалином, које се, с именима Огњена и Блага Марија, виде као његове сестре и добијају функције у новом легендарном наративу развијеном из громовникове жестоке нарави, којом се објашњавају узроци временских непогода.

Валових³¹ њорока.³² Та снажна слика исечених глава, зачудна колико и саблажњива, јавља се у многим храмовима и у приказу скончања Св. Јована Крститеља (*Главосек*), необичном и по томе што се Претеча слика хронолошки неконзистентно: са главом и на раменима и – на тањиру.³³

Из инвентара наших старих фрескописа пре свих се издваја композиција са Св. Илијом Тесвићанином скривеним код потока Хората и храњеним од Бога уз помоћ гаврана (прилог 6). Сцена би деци могла бити провокативна због могућих асоцијација на познату басну о гаврану и лисици. И њен се сиже, такође, обавезно илуструје с гавраном који у кљуну држи комад хране. Изневеравање читалачког очекивања насталог из искуства с басном може иницирати дечје интересовање за однос светитеља и гаврана у библијској причи (гавран га, с благословом, крепи). Следећи корак тумачења фреске је питање *зашто је уошшије њојредно да ја гавран храни и како је досиео на то месито* (слушајући Божју реч да ће се тако спасти од суше). Сам положај осликаног лика наводи на питања: *како се осећа, о чему мисли*. У разговору подстакнутом фреско-иконом може се деци пружити прилика да домаштају поједине елементе сцене (нпр. *како је изледао његов животи на каменитом меситу*) и тако укључе своје животно искуство. Тиме ће се сазнање градити доживљајем – дубоко лично, а не само објективно и чињенично, чему се обично даје предност. На једној од најпознатијих фресака са Св. Илијом, која се налази у манастиру Морачи, једини динамични детаљ је гавран у лету, раширених крила. Приказ самог светитеља пружа по-

³¹ Вал је многобожачки бог раста и плодности. Њега су на различите начине обожавали народи Старог истока. Веровало се да је Вал (Баал) потомак Ела, оца богова (Ракић 2002: 36).

³² Значење фреске постиже се метонимијски на основу Илијине заповести да се проци лажних богова „похватају... и нико да се не спасе”. У самом тексту, као што видимо, мотив одсецања главе није присутан, већ је израз иконографовог тумачења овог празног места у тексту.

³³ Овакве иконе – будући да представљају светитеље из перспективе Царства Божјег, у којем нема протока времена, јер оно обухвата сву историју, прошлу и будућу – посебно су провокативне за откривање деци новог приступа концепту времена. Слично, у Грачаници имамо приказ анђела који, по благослову Христовом, носе круне ка Милутину и Симониди, иако су оне већ приказане на њиховим главама. Још даље, на иконама с васкрслим Христом сликају се ране од клинова и копља, иако је његово тело преобразено васкрсењем. Поред изостанка хронологије, иконографске представе су лишене и просторне перспективе, израза емоција на лицима и сл. – пролазних аспеката живота, будући да оне „не приказују покрет ка циљу, већ сам циљ, [...] Царство небеско” (Алфејев 2011).

вод да се открије зашто је загледан у даљину и шта то говори о његовом унутрашњем стању (стању очекивања „речи уста Божјих” која ће пусти-ти дажд, како сугерише текст). Грачаничка пак фреска, на којој је свети-тељев поглед уперен према гаврану, његовом тада једином извору хране, наводи на претпоставку о Илијиним могућим овоземаљским бригама (због предсказане суше). Међутим, она је у сукобу с поверењем у Божје обећање,³⁴ описаном у повести о Тесвићанину. Оба та смера тумачења (карактеризације) која нуде фреске овако можемо учитати у основни библијски текст и тиме га допунити.

Мада ова сцена на фресци не осликава даље токове старозаветне приче, она би се ипак могла повезати с њима. Ако заједно са децом уви-димо да је крај светитеља поток, а из приче знамо да влада суша, на-међу се питања *Шта ће се десити са њојоком ако суша њојраје дуже?*³⁵ *Одакле ће се Илија онда најјати?* Тиме мотивишемо истраживање епизоде о умножавању хране код сарептске удовице. На исти начин читање епизоде са поражавањем паганских свештеника може се моти-висати питањима *Шта мислиће, колико је дуго њрајала суша? Како ће цар сазнајти да ће Бој њустити кишу? Шта ће се доодити када цар њоново срејне Илију?*³⁶ Из перспективе наставка приче ваља обратити пажњу на Илијин огртач, који у сцени крај потока нема функцију, али је у оба манастира насликан упечатљиво (опточен крзном). Управо ће њиме пророк раздвојити реку, а након тога га оставити у наслеђе учени-ку Јелесеју. Као мотив који спаја почетак наратива са његовим крајем, он отвара могућност за мултимедијално праћење фабуле (истовремену рецепцију израза фреске и текста).

Тренутак преузимања огртача представљен је у композицији Илијиног узношења на небо у „колима огњеним и коњима огњеним”. Ова представа, мада заступљенија на нововековним и савременим иконама, среће се, ређе, и у нашим манастирима средњег века – нпр. као детаљ

³⁴ Уп. Исусов савет „Не старајте се за живот свој..., него иштите најпре Царство Божје” (Мт 6) или ђавоље кушање Исуса у пустињи (Мт 4).

³⁵ Ово питање засновано је на разумевању појава из природе (уознавање околине) и на логичком мишљењу више него на праћењу текста и одговарајућих визуелних представа.

³⁶ Претпоставку да ће прекид суше цару јавити Илија нуди чињеница да је сушу најавио он, па му је дато да најави и кишу (репетиција). Треће питање нуди дивергентне могућности: царева реакција на Илију могла би бити благонаклона, ако дете сушу разуме као педагошку меру која цара позива на покајање, или пак насилна, ако за дете цар остане у функцији штеточине, без могућности да се поправи.

у дечанској Лози Јесејевој (прилог 7). За разлику од других ликова из родослова праотаца, композиција са Св. Илијом је дата у покрету, као догађај. Светитељ и коњи телом су усмерени нагоре, ка небу, а Илијине очи упрте су у Јелисеја. Њему оставља огртач, као залог обећања да ће му благодат „од Духа” бити двострука. Нажалост, композиција је, као део шире целине, лишена најизазовнијег елемента – приказа *оћњених* кола и коња. Ако би читању библијског одломка претходило посматрање иконе, деца би се могла подстаћи на стварање сопственог краја приче, на основу слике и питања: *Шта се десило са Св. Илијом? Зашто његови коњи иду нагоре? Куда ли ја воде? Шта ради са својим ојрџачем? Ко би могао бити човек који узима његов ојрџач?* При обрнутом реду увођења предложака деца би се могла подстаћи да опишу разлику између менталне слике коју су сама створила при читању текста и слике коју виде пред собом. Доживљај тог текстом и/или сликом приказаног догађаја може се затим, ради заокруживања линије од које се пошло, довести у везу са његовим поимањем у народу, где се грмљавина разуме као „тутњава Илијиних кола, којима се он вози по небу и облацима” или као да Илија „гађа ђаволе громом” (Кулишић и др. 1970: s. v. *Свети Илија*). Деца се тако могу ставити у улогу процењивача способних да појаве око себе, у овом примеру природну појаву, сагледају из разнородних перспектива – не само из објективне (физичке), већ и субјективне – било личне, било засноване на културним слојевима наслеђа (и паганским и хришћанским).

Лик Св. Илије, надаље, детету реципијенту библијских прича понудиће потенцијал за упоређење с ликовима Мојсеја (нпр. при уверавању незнабожаца у силу истинитог Бога), који му претходи, и самог Христа (нпр. при васкрсавању удовичиног сина и вазнесењу на небо), који га следи. Сва тројица наћи ће се лицем у лице у новозаветној приповести о преображењу Господњем и у одговарајућој иконографској представи (посебно успелој у Дечанима – прилог 8, али и нпр. студеничкој). На њој ће деца упозната с павестима о Мојсеју и Илији ове личности препознати – првог по таблицама Закона, а другог по огртачу, седој коси и бради. Наметнуће им се и претпоставке о томе зашто су се баш они појавили у тренутку виђења славе Божје, о чему ли су разговарали са Исусом и сл. Дословни спој њих тројице омогућиће да се међу догађајима из њихових живота успоставе и пуне трочлане аналогije: што је код Мојсеја прелазак Црвеног мора, раздвојеног штапом, то је код Илије прелазак реке Јордана, раздвојеног огртачем, а код Христа прелазак – из смрти

у живот³⁷ (васкрсење); што је код Мојсеја давање мане и јаребица, код Илије је умножавање брашна и уља, а код Христа умножавање хлебова и риба или – још даље и дубље – раздавање небеског хлеба (причешће). Како се види, између чудесних догађаја из Мојсејевог и Илијиног живота постоји евидентна сличност: они су сводиви на конкретни план, док догађаји из Христовог живота, задржавајући своја физичка својства, надилазе физичко и природно и откривају домене оностраног и вечног, што и јесте у духу Христовог начела да Нови завет представља „испуњење” Старог завета (Мт 5: 17) – у одређеном смислу његово ново читање, у коме старији догађаји представљају праобраз и најаву потоњих. Завршни стихови помињане песме Ивана В. Лалића (1997: 196) управо говоре о превредновању старозаветног библијског наслеђа хришћанском надом и милошћу зачетом у дијалогу изрицања благе вести (Благовестима): „Еони плету венац око тог разговора, / Плету га кружно, плету га у спирали милости нове, / И тако се можда крави лед земаљске зиме / На крају другог миленијума после Сина / Који ублажи гнев осорног Оца, амин”.

Тачније, на почетку трећег миленијума – да транспонујемо стих у време у којем би васпитачи и учитељи о њему промишљали. Ово је само отварање теме методичког обликовања посете манастиру и дечјег упијања културног наслеђа, која заслужује да јој се посвете будућа истраживања и студије.

ЛИТЕРАТУРА

А)

Алфејев 2011: Иларион Алфеев, митрополит, „Богословие иконы в Православной Церкви” (лекция митрополита Волоколамского Илариона в Свято-Владимирской духовной семинарии 5 февраля 2011 года), <https://mospat.ru/ru/news/56024/> 2011.

Бојовић 2010: Dušica Bojović, *Više od igre. Dramski metod u radu sa decom*, Београд: Centar za primenjenu psihologiju.

Буђевац / Ковачевић 2020: Невена Буђевац и Зорица Ковачевић, „Сагледавање детета и процеса учења у новим основама програма предшколског васпитања и образовања” *Зборник радова са Међународној научној скупи Пројрамске (ре)форме у образовању и васпитању – изазови и перспективе*, Београд: Учитељски факултет, 463–475.

Гајић 2000: Оливера Гајић, „Релације између интересовања и неких од (њима) сродних појмова”, *Зборник Одсека за педагогију* 15, 112–123.

³⁷ Јеврејски празник који прославља сећање на прелазак Црвеног мора зове се Пасха (Песак), исто као и празник Васкрсења Господњег.

- Давидова 2007:** Н. В. Давидова, *Јеванђеље људски*, Нови Сад: Беседа.
- Данило II 1935:** Данило II, српски архиепископ, *Животи краљева и архиепископских*, Београд: СКЗ.
- Данило II 2017:** Данило II, архиепископ, *Житије краљице Јелене*, Градац: Манастир Градац.
- Дечје јеванђеље 2006:** *Дечје јеванђеље*, Шабац: Православац.
- Илић / Илић 2001:** Анастасија Илић и Ненад Илић, *Тајанствено људовање: илустровани људручник веронауке за људи разред основне школе*, Београд: Плато.
- Јовић 2015:** Растко Јовић, *Краљица Јелена: Светишњелка истока и запада, Јелена – краљица, монахиња и светишњелка*, Градац: Манастир Градац.
- Константин 1989:** Константин Филозоф, *Повести о словима. Житије десетих Свештана Лазаревића*, Београд: Просвета – Српска књижевна задруга.
- Коцић 1984:** Љубомир Коцић, „Настајање и развој дечјих интересовања”, *Нашава и васпитање* 4, 623–639.
- Кулишић 1970:** Шпиро Кулишић, П. Ж. Петровић и Н. Пантелић, *Српски митолошки речник*, Београд: Нолит.
- Кунео 2016:** Terrence Cuneo, *Ritualized Faith. Essays on the Philosophy of Liturgy*, Oxford: Oxford University Press.
- Лалић 1997:** Иван В. Лалић, *Свјетска мера, Дела III*. Александар Јовановић, редакција и приређивање. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
- Манић 2021:** Александар Манић, *Значење икона. Слика духовне стварности*, Београд: Информатика.
- Марковић 2006:** Данијела Марковић и сарадници, *Туристички и културно-историјски водич кроз Србију*, Политика: Београд.
- Марчетић 2009:** Адријана Марчетић, *Историја и људска*, Београд: Завод за уџбенике.
- Митровић 2017:** Катарина Митровић, *Манастир Градац: монографија*, Градац: Манастир Градац.
- Неранчић 2008:** монахиња Нина Неранчић и Ана Савковић, *Православна читанка за људи разред основне школе*, Градац: Манастир Градац.
- Павловић 2018:** Надежда Д. Павловић, *Десетих Свештан Лазаревић*, Београд: Центар за изучавање традиције Укронија.
- Попов 2013:** Серђожа Попов, *Приче о животи Господа нашег Исуса Христа*, Београд: Библијско друштво Србије.
- Радојчић 1965:** Светозар Радојчић, *Текстови и фреске*, Горњи Милановац: ЛИО.
- Ракић 2002:** протођакон Радомир Ракић, *Библијски речник*, Београд: Златоусти.
- Рансијер 2010:** Jacques Rancière, *Учител незналаца – Пет лекција из интелектуалне еманципације*, Zagreb: Multimedijalni institut.
- Симић 2018:** Гордана Симић и Светлана Вукадиновић, *Ујврћење манастира Ресаве: од замисли до остварења*, Београд: Републички завод за заштиту споменика културе.
- Склирис 2001:** Дионисије Склирис, „Икона рођења Христовог”, *Садорности* 1.4, 89–101.
- Соколов 2017:** Александар Соколов, *Свјетска завети у људскама за децу*, Превод и прилагођавање текста – сестринство манастира Жиче, Жича: манастир Жича.
- Стојановић 1902:** Љубомир Стојановић, *Свјетска српски зајиси и нашиси. Књига I*, Београд: Српска краљевска академија.
- Стошић 2006:** Љиљана Стошић, *Речник црквених људова*, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.

Хот 2007: Ива, Хот, Андре Лебланк и Иванка Јоргачевић, *Библија у сиррију. Најпознатији библијски догађаји*, Београд: Soteria.

Чајкановић 1973: Веселин Чајкановић, *Мии и религија у Срба*, Београд: Српска књижевна задруга.

Б)

Програм 2018: *Основе програма предшколског васпитања и образовања: Године узлећа*, Министарство просвете, науке и технолошког развоја.

Правилник 2018: „Правилник о Стандардима компетенција за професију васпитача и његовог професионалног развоја”, *Службени гласник РС 88.17 и 27.18.*

Višnja Mičić

Đorđe Janković

*University of Belgrade, Faculty of Education
Belgrade, Serbia*

Sister Nina (Nerandžić)

*Monastery Gradac
Serbia*

HOW MONASTERIES TELL STORIES

Summary

The paper presents possible strategies of getting to know the Serbian medieval monasteries through exploration adapted for children of preschool and younger school age. The examples illustrate the possibilities of getting to know interesting facts of the monastery founders' lives and the historical circumstances in which a monastery was built, the possibilities of researching the monastery area, and co-constructing stories that preserve the material traces of the past, interpreting the icons and the frescoes through the biblical narrative to which they correspond, bearing in mind that each one of these approaches can be intertwined with the creative action as the highest level of children's participation in the process.

Keywords: education, cultural heritage, children, icon, fresco painting.

ПРИЛОЗИ

Прилог 1. Картице за проналажење објеката у оквиру комплекса манастира Манасија:
Деспотов пирг, остаци трпезарије, звона, детаљ на поду припрате

Деспотов пирг (кула)

Трпезарија манастира Манасија (Ресава)

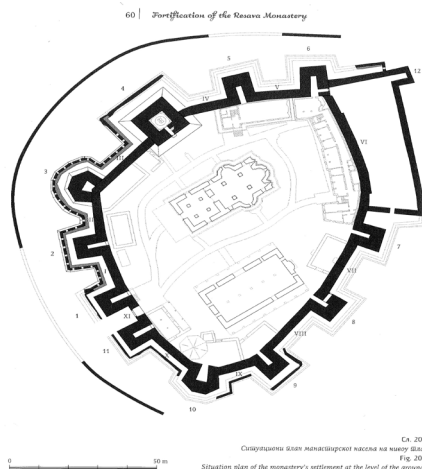

Звона манастира Манасија (Ресава)

Под припрате манастира Манасија (Ресава)

Прилог 2. План манастира Манасија (Симић и Вукадиновић 2018: 60)

Прилог 3. Перформанс *Кад њроцвѣта јоріован* (архива манастира Градац)Прилог 4. Фреска из манастира Манасија, *Свадба царевој сина*

Прилог 5. Ликовно стваралаштво деце подстакнуто истраживањем манастира (архива манастира Градац)

Прилог 6: Фреске из манастира Грачаница и Морача, *Св. Илија код њојока Хоратија*Прилог 7. Фреска из манастира Дечани, *Лоза Јесејева (детал)*: Св. Илија бива узет на небоПрилог 8. Фреска из манастира Дечани, *Преображење Господње*